

ŞƏRQİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ PREZİDENTLİYİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

NURƏDDİN İBRAHİMOV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının baş müəllimi,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru*

E-mail: inn.az@mail.ru

Giriş

Müasir dünyada prezident idarəetmə forması kifayət qədər geniş yayılmış idarəetmə formasına çevrilmişdir, buna görə də Şərqi Avropa ölkələrində prezidentliyin xüsusiyyətləri maraqlı predmetini təşkil edir. Bu problematikanı Polşa, Rumıniya, Slovakiya, Bolqarıstan, Çexiya, Macarıstan və s. kimi nisbətən vahid siyasi sistemlər kontekstində öyrənmək olar. Bundan başqa, müasir dünyada prezidentlik problemi ona görə aktualdır ki, prezident, dövlət başçısı kimi, öz fəaliyyəti ilə geniş dövlət təyinatlı məsələləri əhatə etdiyinə görə xüsusi yer tutur. Bu institutun öyrənilməsi həmin ölkələrdə baş verən siyasi və konstitusiya dəyişikliklərinin mahiyyətini, orada formalaşan siyasi rejimlərin xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşməyə, həmçinin keçid prosesini təkcə siyasi sistemin dəyişməsi kimi deyil, həm də milli xüsusiyyətləri və ənənələri mövcud modellərlə sintez etmək və yeni institusional mexanizmlər axtarmaq cəhdi kimi başa düşməyə imkan verir. Bütün bunlar Şərqi Avropa ölkələrində prezidentliyin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş təqdim olunan məqalənin mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

Şərqi Avropa ölkələrində prezidentlik institutunun yaranması və təkamülü

Yeni dövlətlər üçün idarəetmə formasının seçilməsi əhəmiyyətli dərəcədə institusional problemdir. P. V. Panovun təklif etdiyi tarixin "normativ dövrlərə" (institutlar sabit qaldıqda) və "kritik nöqtələrə" (bu müddət ərzində ciddi institusional dəyişikliklərin mümkünlüyü açıqlır) bölünməsi çox maraqlı görünür [8, s.59]. XX əsrdə Şərqi Avropa ölkələri üçün ən azı üç vacib kritik nöqtə ayrılır: 1910-1920-ci illərin Konstitusiya prosesi; 1940-cı illərin "xalq demokratiyaları"nın formalaşması; 1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəllərindəki postkommunist transformasiya. Bundan əlavə, demokratiyaya ikinci (təkrar) keçidlərin və ayrı-ayrı ölkələrdə postmünaqişə tənzimləmə proseslərinin nəzərə alınması tövsiyə olunur. Şərqi Avropa ölkələrində nor-

mativ dövrlər nisbətən qısadır, hətta, demək olar ki, bu dövlətlərin institusional inkişaf yolu bir kritik nöqtədən digərinə keçir, tez-tez təsis olunan institutlar qismən formalaşır, yetirib lazımi funksionallığı əldə edə bilmirlər. Bu zaman XXI əsrin əvvəllərində, Avropaya inteqrasiya prosesi və onun siyasi institutların fəaliyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi xüsusi diqqətə layiqdir [14, s. 334].

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-formal institutların leqallaşdırılması və ya formal institutların yaradılması kimi əsas mexanizmlərin seçimi təcrübəsi zəngin deyil. Qeyri-formal institutların leqallaşdırılması aktorlar tərəfindən bu qurumların mahiyyətinin, kifayət qədər legitimliyinin eyni mənada başa düşülməsini tələb edir [9]. Bir qayda olaraq, gündəlik praktikada artıq özünəməxsus adı hal almış qeyri-formal institutlar leqallaşdırılır. Buna görə də Şərqi Avropada kritik nöqtələrdə formal institutların təsis edilməsinin sadalanan mənbələrindən istifadə olunurdu, lakin həmişə selektiv şəkildə. Tez-tez burada formal institutlar seçkili yolla və nadir hallarda tam şəkildə tətbiq olunur. İrəliyə baxaraq deyək ki, müxtəlif səbəblərə görə "keçmişdən" idxal üstünlük təşkil edir.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, tarixən prezidentlik monarxiyaya qarşı qoyulurdu. Məsələn, 14 aprel 1849-cu ildə Layoş Koşut müstəqil Macarıstanın hökmdarı-prezidenti elan edildi. Bəlkə də bu, Şərqi Avropada ilk dəfə idi ki, prezidentlik institutu təkcə respublika layihəsi ilə deyil, həm də milli azadlıq ideyası ilə birbaşa əlaqələndirilirdi. Millətin birliyinin təcəssümü kimi, prezidentlik institutuna münasibət Şərqi Avropanın müstəsna bir xüsusiyyəti olmasa da, bir simvolik əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, demokratik prinsiplərin zəifliyi prezidentliyi monarxiyaya alternativlə əlaqələndirir. Buradan da monarxiya və prezident idarəçiliyinin rəqabəti irəli gəlir. Macarıstanda Habsburq monarxiyasının ləğvindən sonra prezidentlik (1918-1919) vətəndaş müharibəsi alovunda itmiş, 1920-ci ildə monarxiyanın formal bərpası baş vermişdir. Macarıstandakı regent-

lik rejimi, idarəetmə formasının seçilməsi ilə bağlı milli diktaturaların institusional baxımdan çıxılmaz vəziyyətini göstərirdi. Tarixi ölçüdə prezident hakimiyyəti Sovetlər Respublikasına alternativ kimi çıxış edirdi. Belə ki, 1919-cu ildə tarixi Macarıstanın hüdudlarında burjua və sovet respublikaları, Çexoslovakiya isə Slovakiya sovet respublikası ilə rəqabət aparırdılar. 1918-ci ilin iyulunda yaradılan Çexoslovakiya Milli Komitəsi imperiya seçkilərinin nəticələrinin nisbi legitimliyinə söykənirdi. 28 oktyabr 1918-ci ildə yeni müstəqil dövlət yaradıldı və artıq 13 noyabr 1918-ci ildə Çexoslovakiyanın müvəqqəti Konstitusiyası qəbul edildi. Bu sənədin müddəalarına görə, Çexoslovakiya dövlətinin başçısı prezident idi. 21 noyabr 1918-ci ildə Milli Komitə əsasında formalaşmış Çexoslovakiyanın inqilabi Milli Məclisi T.G.Masariki dövlət başçısı seçdi [15, s. 53; 311].

Beləliklə, Şərqi Avropada institusional inkişafın kritik məqamlarında əsas rəqiblər respublika və monarxiya, prezidentlik və parlamentarizm, diktatura və demokratiya idi. 1920-ci illərin ikinci yarısında aydın oldu ki, respublika və prezidentlik institusional olaraq avtoritarizmə müqavimət göstərə bilmirlər. Polşada sanasiya rejimi (1926-1939) genişmiqyaslı repressiv aparatı ilə, Macarıstanda M.Hortinin "donanmasız admiral" dikturası (1920-1944), Çexoslovakiyada müntəzəm baş verən siyasi dəyişikliklər, Avropada sağa dönüş və Şərqi Avropa monarxiyalarında faşist yönümlü diktaturaların qurulması prezident hakimiyyətinin obrazına təsir etmişdir. Dövlət başçısının Ali Baş Komandan kimi funksiyaları ön plana çıxmış, 1930-cu illərin ikinci yarısında xarici siyasət gündəmi Polşa və Çexoslovakiya prezidentlərinin əsas məşğuliyyətinə çevrilmişdir [1, s. 68].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, "güclü şəxsiyyət – zəif prezident" formulu qeyri-adi şəxsiyyətin dövlət başçısı vəzifəsinə demokratik seçilməsini və onun siyasi həyatın əhəmiyyətli məsələləri üzrə müstəqil qərarlar qəbul etmək imkanından məhrum edilməsini nəzərdə tuturdu. Məhdudlaşdırıcılar kimi parlamentin palataları, hökumət, məhkəmələr, ordu, partiyalar çıxış edə bilirlər. Çexoslovakiya Konstitusiyasına 1933-cü ildə edilən dəyişikliklər və 1935-ci ildə Polşada yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsi onu göstərirdi ki, dövlətin nüfuzunu gücləndirən "güclü" prezident prezidentli respublikaya keçidi qeyri-mümkün edən məhdudiyətlərlə üzləşə bilər. 1930-cu illərin Konstitusiya novellaları prezident hakimiyyətinin gücləndirilməsi üçün bəzi imkanlar açdı, lakin onla-

rın əsas mənası xarici təhdidlər qarşısında cəmiyyətin siyasi konsolidasiyasında idi [9, s.135].

İkinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə tək-cə hökumətlər deyil, sürgündə olan prezidentlər də meydana çıxır. Çexoslovakiya üçün faşizmin məğlubiyətindən sonra dövlətin bərpası ilə belə təcrübə dayandırılrsa da, Polşa üçün bu təcrübə 1990-cı ilin dekabrına qədər davam etdi, siyasi sinif daxilində ölkənin sovetləşməsi ilə bağlı olan dərin siyasi mübahisələr müharibədən əvvəlki hakim strukturların bərpasına imkan vermədi. 1952-ci ilə qədər Polşada eyni vaxtda iki prezident var idi və bu vəziyyət prezidentliyi ləğv edən Polşa Xalq Respublikasının Konstitusiyası qəbul edilənə qədər davam etdi. Situasiya 1989-1990-cı illərdə Lex Valensanın birbaşa seçkilərdə Polşa dövlətinin başçısı seçilməsi ilə əlaqədar prezident postunun bərpasından sonra yenidən təkrarlandı [15, s. 121-137].

Müasir Slovakiya və Çex Respublikasını nəzərdən keçirərkən, onların İkinci Dünya müharibəsi dövründəki marionet ərazi qurumlardan varislikdən imtina etdiklərini görə bilərik. Birinci Slovakiya Respublikasının Prezidenti (1939-1945) Josef Tiso Slovakiya Seyminin 1939-cu ilin iyulunda qəbul etdiyi Slovakiya Respublikası Konstitusiyasının müddəalarına əsasən dövlət başçısı seçilmiş, Konstitusiya 1938-ci ilin dekabrında Slovakiyanın öz "müstəqilliyini" elan etməsindən əvvəl formalaşmışdı. 1943-cü ildə Seymə yeni seçkilər keçirilməmiş, Prezident isə geniş Konstitusiya səlahiyyətlərinə malik idi. Lakin məhdud suverenlik şəraitində J.Tiso nasist Almaniya'nın hərbiçiləri və rəhbərliyi ilə razılaşdırılmadan hərəkət edə bilməmişdir [1, s.67].

Qeyd olunanlardan göründüyü kimi, Şərqi Avropa ölkələrində monarxiya ləğv edildikdən sonra (1945-ci ilin noyabr - 1947-ci il dekabr) keçid hökumətləri formalaşmış, dövlət başçısının funksiyalarını isə kollegial orqanlar yerinə yetirirdilər. Yalnız Macarıstanda "Dövlət forması haqqında" qanunla 1946-cı ildə bir şəxs tərəfindən yerinə yetirilən prezident vəzifəsi təsis edilmişdir. Bu ölkədə dövlət başçısı parlament tərəfindən iki il müddətinə seçilirdi. Həmin vaxt Zoltan Tildi prezident seçildi. 1947-ci il parlament seçkilərindən sonra Macarıstanın sürətli sovetləşməsi baş verdi, bu proses 1949-cu ildə Xalq Respublikasını elan edən və prezidentliyi ləğv edən Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə başa çatmışdır. Müvafiq olaraq, oxşar siyasi proseslər Polşada inkişaf etdi, burada 1952-ci ildə

Xalq Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə prezident postu ləğv edildi. İdeoloji cəhətdən dövlətin Konstitusiyası özünün əsas məqsədi kimi "böyük sosializm ideyalarının həyata keçirilməsi"ni elan edirdi [7, s.107].

Beləliklə, kommunist hakimiyyətinin siyasi təcrübəsi ali dövlət idarəçiliyi orqanlarını konstitusiya mahiyyətindən məhrum etmiş, çünki Konstitusiya bir partiyanın rəhbər rolu haqqında müddəa daxil edilmişdi. Yalnız Çexoslovakiyada konstitusiya hüququ prezident hakimiyyəti ənənəsini dəstəkləyirdi ki, bu da Xalq Demokratik Respublikasının bəyan edilməsi ilə eyni vaxtda 1948-ci il Konstitusiyasında təsbit edilmişdir. 11 iyul 1960-cı ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən və 1992-ci ilə qədər mövcud olan sosialist Çexoslovakiyasının ikinci Konstitusiyası kommunist partiyasının rəhbəredici rolunu təsbit edirdi. Burada həmin norma yalnız 1989-cu ildə ləğv edilmiş, 1948-ci il Konstitusiyası ilə müqayisədə səlahiyyətlər parlamentin xeyrinə yenidən bölüşdürülmüşdür [14, s.339]. Bununla belə, asimmetrik unitar dövlət quruluşu da dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Şərqi Avropa ölkələrində postkommunist transformasiyalar şəraitində prezidentlik institutunun xüsusiyyətləri və inkişaf meyilləri

Postkommunist Avropa sosializm quruculuğu, demokratik tranzit və dövlətçiliyin yenilənməsi təcrübəsi ilə əlaqəli tarixi taleyin ortaqlığına sahib olan geniş geosiyasi məkandır. Bu ölkələrdəki ictimai-siyasi proseslər müxtəlif intensivliklə baş verir və onların institusional dizaynının bu və ya digər obrazını müəyyənləşdirir. B.İ.Makarenko qeyd edir ki, "nəticədə Şərqi Avropada ya güclü baş nazirləri və kabinetləri olan, kifayət qədər güclü parlamentli "kansler respublikaları", ya da çərçivəsində prezidentin vacib səlahiyyətləri olsa da, lakin onun icra hakimiyyətinin yeganə başçısı olmamasını nəzərdə tutan yarıprezidentli sistemlər formalaşmışdır [7, s.118].

Həmçinin institusional dizaynın oxşarlığına görə Şərqi Avropa ölkələrinin iki qrupunu da ayırmaq yerinə düşər:

- yarıprezidentli sistemlər (Polşa, Bolqarıstan, Rumıniya);
- nisbətən "güclü" prezidenti olan parlamentli sistemlər (Slovakiya, Çexiya).

Buna uyğun olaraq Polşada (1990), Bolqarıstanda (1992), Slovakiyada (1999) və Çexiyada

(2013) dövlət başçısının birbaşa seçkilərinə keçid baş verdi. Bolqarıstanda prezident hakimiyyətinin konstruksiyası vitse-prezident vəzifəsinin olması ilə maraqlıdır. Bir tərəfdən, Bolqarıstanda vitse-prezident Dövlət Şurası sədrinin müavini vəzifəsinin varisidir, digər tərəfdən, 1990-cı ildə "dəyirmi masa"da əldə olunmuş kompromisin məhsuludur [13]. Özünün hibrid mənşəyinə və 1993-1997-ci illərdə vitse-prezident vəzifəsinin boş olmasına (Blaqa Dimitrovanın istefasından sonra) baxmayaraq, bu təsisat kəskin siyasi mübarizə şəraitində mövcudluğunu saxlaya bilmişdi. Buradan da vacib bir detallı başa düşmək olar ki, vitse-prezidentin məhdud səlahiyyətləri prezident hakimiyyəti institutunu kifayət qədər davamlı, elektoral mənada isə legitimlik baxımından faydalı edir.

Digər bir vacib amil odur ki, Şərqi Avropa ölkələri şablon institusional qərarlar nümayiş etdirmirlər. Onların hər birində hakimiyyət dövlət başçısı ilə bağlı institutlarının mövqelərini öyrənərkən, daha dəqiq qeyd olunan özünəməxsus idarəetmə forması mövcuddur. Yəni, regionun bütün ölkələrində icra hakimiyyətinin mərkəzini baş nazir rəhbərlik etdiyi hökumət təşkil edir. Avropanın əksər postkommunist ölkələrində baş nazirin rolu Almaniya və Avstriyada kanslerlərin roluna çox yaxındır. Belə bir müqayisənin nisbətən "güclü" prezidentli modelə də (Slovakiya, Çexiya) aid edilməsi düzgün olar [10, s.308].

Postkommunist Avropada idarəetmə formasının institusional seçimi təkcə demokratik tranzitin konyunkturasi ilə deyil, həm də respublikaçılıqdan, parlamentli və yarıprezidentli idarəetmə nəzəriyyəsiindən kənara çıxmağın mümkünsüzlüyü ilə məhdudlaşır. İlkin olaraq, konstitusiya hüququnun yenidən qurulması mexanizmi siyasi elitələr tərəfindən kifayət qədər səmərəli mexanizm kimi qəbul edilmirdi. Lakin Polşa və Macarıstan təcrübəsi demokratik hakimiyyət institutlarının münasibətləri təkmilləşdikcə, yenidənqurma modelinin postkommunist konstitusionalizmin inkişafı üçün məqbul variant olduğunu göstərdi. Bununla belə, bu model universallığa da iddia edə bilməz. Siyasi sistemin modernləşdirilməsi institutların formallaşması, institusionalaşması və sonrakı legitimləşdirilməsi prosesində əlavə investisiyalar tələb edir. Bu zaman institusional xarakterli problemlər yenidən yarana bilər [9, s. 143-144].

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, postkommunist Avropada prezident

hakimiyyətinin durumunun qiymətləndirilməsi subyektiv amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. İlk növbədə, prezidentlərin liderlik keyfiyyətləri, onların hakimiyyət iddialarının miqyası, habelə dövlət başçısının iştirakı ilə institusional və şəxsiyyətlər arasında münaqişələrin həlli yolları təhlil edilir. Məlumdur ki, Vatslav Havel, Arpad Göntz, Lex Valensa kimi və bir neçə başqa siyasətçi şəxsi xarizması sayəsində dövlət başçısı olaraq öz ölkələrində prezidentlik hakimiyyətini genişləndirməyə çalışırdılar, parlamentlər isə öz növbəsində buna müqavimət göstərirdilər [2, s.142]. Qeyd edək ki, Yun Elster tərəfindən bu fenomen "institusional maraq" adlandırılırdı. Onun mahiyyəti aktorun həmin institutun özünün gələcəyini müəyyən institutla bağlayan imtiyazlı bir mövqeni möhkəmləndirməyə çalışmasından ibarətdir [12]. Aktorların institutlar uğrunda bu cür mübarizəsi ümumi rifaha yönümü itirir.

Şərqi Avropa ölkələrindəki prezidentliyi dünya ölkələri ilə müqayisə edərək, bölgədə fəaliyyət göstərən prezidentlik modellərinin digərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyini söyləmək olar. Bu region ölkələri arasında siyasi, milli və mədəni fərqlərin olmasına baxmayaraq, onlarda prezidentlik institutunun öyrənilməsi həmin ölkələrdə prezidentlərin səlahiyyətlərinin inkişafı və konstitusiya təsbitinin bəzi qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsinə imkan vermişdir. Belə ki, həmin ölkələrdə ayrılmış prezident və hökumət başçısı vəzifələri mövcud olmaqla, hökumət başçısının seçkiləri əsasən iki turlu sistem üzrə keçirilir, növbədənəkar seçkilər mexanizmi tətbiq edilib. A.Kınevin qeyd etdiyi kimi, Şərqi Avropa dövlətləri parlamentlərə hesabat verir, lakin bir sıra səlahiyyətlərini baş nazir yalnız prezidentlə birlikdə həyata keçirə bilər. Beləliklə də, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənən xüsusi Şərqi Avropa tipli prezident sistemlərindən söhbət gedir [6, s.15].

Postkommunist Avropanın əsas problemlərindən biri kimi bu günə qədər müxtəlif hakimiyyət institutlarının, ilk növbədə prezident, parlament və hökumətin qarşılıqlı əlaqəsi və effektivliyi məsələsi olaraq qalır. Təhlillər göstərir ki, Şərqi Avropada əksəriyyəti parlament sistemləridir, yalnız Polşanı yarıprezidentli sistemə aid etmək olar. Belə ki, Polşa Konstitusiyasına görə, prezident Polşa Respublikasının ali nümayəndəsi və dövlət hakimiyyətinin qaranıdır, Konstitusiyaya əməl olunmasına nəzarət edir, dövlətin suverenliyini və təhlükəsizliyini qoruyur

(maddə 126). Prezident xalq tərəfindən beş il müddətinə ümumi, bərabər, birbaşa seçkilər və gizli səsvermə yolu ilə seçilir, təkrar olaraq bir dəfə yenidən seçilmək hüququ vardır (maddə 127), prezident seçkiləri Seymin Marşalı tərəfindən təyin olunur (maddə 128.). Hakimiyyət qolları ilə münasibətlərdə Prezident arbitr funksiyasını yerinə yetirir, qanunvericilik təşəbbüsü hüququ və veto hüququna malikdir [4].

Bəzi konstitusiyaçı - hüquqşünaslar Rumıniya və Bolqarıstanı yarıprezident sistemlərinə onların bir sıra spesifik xüsusiyyətlərini göstərərək aid edirlər. Məsələn, Rumıniya Konstitusiyasına görə, prezidentin rolu, birincisi, Rumıniya dövlətini təmsil etməsi və ölkənin milli müstəqilliyinin vəhdəti və ərazi bütövlüyünün qaranı olmasıdır; ikincisi, Konstitusiya rıyət olunmasını və dövlət orqanlarının lazımı şəkildə işləməsini təmin etməsidir. Bu məqsədlə Prezident dövlət hakimiyyətinin qolları, həmçinin dövlət və cəmiyyət arasında vasitəçi funksiyasını həyata keçirir (maddə 80) [5].

Bolqarıstanın Konstitusiyasında isə Prezidentin statusu, səlahiyyətləri, seçilməsi qaydası dördüncü fəsildə tənzimlənilir. Belə ki, 92-ci maddəyə görə, Prezident dövlət başçısıdır, o, millətin birliyini təcəssüm edir və Bolqarıstan Respublikasını beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edir. Prezident seçicilər tərəfindən birbaşa qanunla müəyyən edilmiş qaydada beş il müddətinə seçilir. Prezidentə fəaliyyətində onunla eyni vaxtda və eyni siyahıda seçilən vitse-prezident kömək edir. Konstitusiya görə Prezident və vitse-prezident həmin vəzifəyə yalnız bir müddətə yenidən seçilə bilərlər (maddə 92-95) [3].

S.Tkaçenko konkret dövlətdə prezidentlik institutunun xarakteristikasının həlledici dərəcədə prezidentin konstitusiya səlahiyyətlərinin həcmi və bu səlahiyyətlərin siyasi sahədə konkret hərəkətlərdə ifadə olunan təfsiri praktikası kimi iki amillərlə müəyyən edildiyini göstərir. Bu amillərin hər ikisinə prezident hakimiyyəti institutunun dövlətdəki digər hakimiyyət qolları ilə münasibətlərinin xarakteri, vətəndaş cəmiyyəti strukturları, biznes-icması və KİV-lə münasibətlər təcrübəsi, tarixi təcrübə və onun konkret tarixi şəraitdə nəzərə alınması da daxil olmaqla bir çox proseslər təsir göstərir. Bunun nəticəsində dövlətdəki siyasi rejimin xarakteri və buradakı prezidentlik institutunun yeri bu vəzifəni tutanın şəxsi keyfiyyətləri, onun təhsili, siyasi təcrübəsi, ünsiyyət vərdişləri, digər hakimiyyət institutlarının nümayəndələri ilə səmərəli qarşılıqlı əlaqə qurma

qabiliyyəti ilə müəyyən edilir [9, s.306-307].

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, prezidentin seçici-vətəndaşlar arasında şəxsi populyarlığına və idarəetmənin effektivliyinə əlavə olaraq xeyli sayda digər şərtlərə də riayət etmək tələb olunur. Belə şərtlərə konkret prezidentin öz dəstəyi ilə siyasi qüvvələrin koalisiyasını formalaşdırmaq bacarığı daxildir. Bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, belə koalisiya olmadan milli parlament gec-tez prezidentin siyasi rəqibinə çevriləcək və qarşıdurma həddindən artıq formalara çatarsa, yuxarıda göstərilən partiya koalisiyalarını formalaşdırma bilməməsi bütövlükdə dövlətin sabitliyini ciddi şəkildə təhdid edə bilər.

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlillər göstərir ki, Şərqi Avropa ölkələrində ictimai-siyasi proseslər müxtəlif intensivliklə getməklə, onların institusional dizaynının bu və ya digər simasını müəyyən edir. Bu baxımdan Şərqi Avropada prezidentliyin bir sıra xüsusiyyətlərə malik olduğu qənaətinə gəlmək olar. Birincisi, bu regionda fəaliyyət göstərən prezidentlik modelləri dünyanın digər ölkələrindəki modellərdən fərqlənməklə, onunla səciyyəli ki, bu regionun ölkələrində prezident və hökumət başçısı vəzifələri ayrılmışdır, dövlət başçısının seçkiləri əsasən iki turlu sistem üzrə keçirilir, növbədənənar seçkilər mexanizmi tətbiq edilir. İkincisi, tarixən prezidentlik institutuna ikili münasibətin formalaşdığı ölkələrdə (bu ölkələrdə əvvəldən də hakimiyyət səlahiyyətlərinin parlamentin xeyrinə dəyişməsi müşahidə olunurdu) hazırda prezident səlahiyyətlərinin güclənməsi tendensiyaları özünü göstərir. Yaxud, əksinə, prezidentin səlahiyyətlərinin əvvəlcə güclü olduğu ölkələrdə indi parlamentin rolu artır (məsələn, Polşada). Üçüncüsü, postkommunist Avropada prezident hakimiyyətinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi subyektiv amillərin nəzərə alınmasını tələb edir və s. Bütün bunlar onu göstərir ki, söhbət xüsusi Şərqi Avropa tipli prezident sistemlərindən gedir.

Açar sözlər: Şərqi Avropa ölkələri, prezidentlik institutu, prezidentlik hakimiyyəti, xüsusiyyətlər, parlament, seçkilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Бухарин Н.И. Разделение властей в странах Центральной и Юго-Восточной Европы // *Власть*, 2004, № 1, с. 66–74
2. Гаджиев Х.А. Эффективность президентской власти: критерии оценки // *Вестник российской нации*, 2018, № 1(59), с. 131–144
3. Конституция Республики Болгарии // <https://legalns.com/download/books/cons/bulgaria.pdf>.
4. Конституция Республики Польши // <https://legalns.com/download/books/cons/poland.pdf>
5. Конституция Республики Румынии // <https://legalns.com/download/books/cons/romania.pdf>
6. Кынев А.В. Институт президента в странах Центральной и Восточной Европы. Сравнительный анализ: Авт. дисс... к.п.н. - М.: МГУ, 2002. 40 с.
7. Макаренко Б.И. Посткоммунистические страны: некоторые итоги трансформации // *Полития*, 2008, № 3, с. 105–125. DOI: <https://doi.org/10.30570/2078-5089-2008-50-3-105-124>
8. Панов П.В. Институционализм рационального выбора : потенциал и пределы возможностей // *Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России / под ред. С.В. Патрушева. М.: ИСП РАН, 2006, с. 43–92.*
9. Тарасов И.Н. Президентская власть в странах Центральной и Юго-восточной Европы: игры институциональных дизайнеров или поиск равновесия? // *Political science (RU)*, 2019, N 4 2, с. 127-150
10. Ткаченко С.Л. Президентские республики в Восточной Европе - особенности становления после окончания холодной войны // *Вестник СПбГУ. Международные отношения*, 2018, Т. 11. Вып. 3, с. 305-318
11. Ханько Д. Н. Институт президентства в странах Восточной и Центральной Европы // *Политические и социальные изменения в мире, Москва, 2006, с. 200-203*
12. Элстер Ю. Роль институционального интереса в разработке восточноевропейских конституций // *Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1996. – № 2. – С. 33–35*
13. Andreev S.A. Semi-Presidentialism in Bulgaria: The Cyclical Rise of Informed Powers and Informal Powers and Individual Political Ambitions in a Dual Perspective // *Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe, Manchester: Manc-*

hester univ. press, 2008, p. 32–50.

14. Krouwel A. *Measuring presidentialism and parliamentarism: An Application to Central and East European Countries // Acta Politica*, 2003, N 4 (38), P. 333–364. DOI: <https://doi.org/10.1057/palgrave.ap.5500041>

15. Mettenheim K. von. *Presidential Institutions and Democratic Politics: Comparing Regional and National Contexts*. Baltimore: Hopkins, 2011, 303 p.

Нураддин Ибрагимов

доктор философии по политическим наукам, старший преподаватель Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются особенности президентства в странах Восточной Европы, в этом контексте сначала анализируются возникновение и эволюция института президентства в этих странах, в том числе в таких государствах, как Польша, Чехия, Болгария, Румыния, Венгрия и др. Затем изучаются особенности и тенденции развития президентства в Восточной Европе в условиях посткоммунистической трансформации. Делается такой общий вывод о том, что, во-первых, оценка состояния президентской власти в посткоммунистической Европе требует учета субъективных факторов; во-вторых, модели президентства, действующие в восточноевропейском регионе, отличаются от моделей в других странах и их изучение в странах этого региона, несмотря на политические, национальные и культурные различия между ними, позволило выявить закономерности развития и конституционного закрепления президентских полномочий в этих странах. Все это свидетельствует о том, что речь идет о президентских системах особого восточноевропейского типа.

Ключевые слова: страны Восточной Европы, институт президентства, президентская власть, особенности, парламент, выборы

Nuraddin Ibragimov

Doctor of Philosophy in Political Sciences, Senior Lecturer at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

SUMMARY

The article examines the peculiarities of the presidency in the countries of Eastern Europe, in this context, first analyzes the emergence and evolution of the institution of the presidency in these countries, including in such states as Poland, Czech Republic, Bulgaria, Romania, Hungary, Slovakia. After that, a large place is given to the study of the peculiarities and trends of the development of the presidency in Eastern Europe in the conditions of post-communist transformation. The general conclusion is that, firstly, the assessment of the state of presidential power in post-communist Europe requires taking into account subjective factors; Secondly, the models of the presidency operating in the Eastern European region differ from those in other countries, and their study in Eastern European countries, despite the political, national and cultural differences between them, allowed us to identify patterns of development and constitutional consolidation of presidential powers in these countries. All this indicates that we are talking about presidential systems of a special Eastern European type.

Keywords: Eastern European countries, the institution of the presidency, presidential power, features, parliament, elections